

УДК 81.161.1'373.46

Туровська Л. В.

УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОЗНАВСТВО: ВІД ЗАРОДЖЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

У статті зроблено спробу подати короткий огляд розвитку термінознавчої думки в Україні від XIX до початку XXI століття, проаналізовано й узагальнено теоретичні напрацювання українських термінологів, спрямовані на з'ясування особливостей розвитку окремих галузевих терміносистем як у ретроспективі, так і на сучасному етапі, формування засад творення українських фахових номінацій, питань теорії і практики укладання фахових словників тощо.

Ключові слова: термін, теоретичне термінознавство, прикладне термінознавство, терміносистема.

Туровская Л. В. Украинское терминоведение: от зарождения до современности. – Статья.

В статье подан краткий обзор развития терминологической мысли в Украине от XIX до начала XXI века, проанализированы и обобщены теоретические наработки украинских терминологов, направленные на выяснение особенностей развития отдельных отраслевых терминотерминосистем как в ретроспективе, так и на современном этапе, формирование основ образования украинских профессиональных номінацій, вопросов теории и практики составления специальных словарей и т. д.

Ключевые слова: термин, теоретическое терминоведение, практическое терминоведение, терминотерминосистема.

Turovska L. V. Ukrainian terminology from inception to the present. – Article.

The article provides a brief overview of the development of terminological thought in Ukraine from the XIX to the beginning of the XXI century. Theoretical developments of Ukrainian terminologists analyzed and summarized. It aims to elucidate the specific features of the development of certain branches of terminological systems both in retrospect and at the present stage, the formation of the foundations for the formation of Ukrainian professional nominations, questions of the theory and practice of compiling special dictionaries, etc.

Key words: term, theoretical terminology, practical terminology, terminological system.

Загальноновизнаною серед дослідників є думка про те, що термінознавство як самостійна наукова дисципліна формувалося поступово внаслідок автономного розвитку окремих наукових напрямків із подальшим їх синтезом. У статті основна увага сконцентрована на нормоцентричному (традиційному) напрямі термінознавчих досліджень.

Національне відродження й розвиток науки і техніки у XIX – XX ст. викликали потребу створення української термінології, брак якої був спричинений колоніальним становищем України, рядом заборон українського слова і, зокрема, тим, що інженерно-технічні навчальні заклади були російсько-, польсько- або німецькомовними. Спроби поставити ширше проблему української термінології почалися із середини XIX ст. М. Левченко писав в «Основі» (VII, 1861 р.), що наукові терміни треба укладати в дусі народної мови, і подав словничок своїх перекладів кількох десятків інтернаціональних термінів [11].

У формуванні термінологічної лексики української мови позитивну роль відіграла діяльність І. Верхратського, який орієнтувався на народно-розмовну мову, намагався створити українську природознавчу термінологічну систему на її основі [2; 3]. Якщо в народній мові не було відповідника латинському термінові, то він «утворював усюди назви нові» [4]. Помітною віхою у лінгвістичному житті суспільства стала діяльність наукового товариства ім. Т. Шевченка, представники якого закликали збирати термінологію, вживану «в реміслах, домашнім промислі, господарці, торгівлі, нар. медицині», бо «вчені <...> густо-часто суть приневолені позичати (терміни) з ін. слов. язиків або творити їх не раз <...> дуже невдало і проти духа нашої мови». У 1897 р. з'явилося перше українськомовне серійне видання в галузі природничих і технічних наук – «Збірник Математично-природописно-лікарської секції», далі окремо «Лікарський збірник» [12].

Серед учених-термінологів кінця XIX ст. виокремлюються постаті власне мовознавців, які намагалися вибудувати термінологію на народній основі, та фахівців певних галузей. Зокрема, не можна оминати увагою В. Левицького, який уперше написав фахову статтю з

математики українською мовою, був незмінним редактором першого національного наукового часопису із природничих наук, підготував й опублікував матеріали до української термінології з математики, фізики, хімії, згуртував навколо себе математиків-українців для наукової роботи [24], запропонував українські відповідники до німецьких математичних термінів, випрацював ряд фізичних термінів («Додатки до термінології математичної» 1895 р., «Матеріяли до фізичної термінології» 1896–1902 pp.); І. Пулюя, який уклав і видав «Молитвослов» (1869 р.) етимологічним та фонетичним правописом, а 1872 р. вперше перевидав повністю народною мовою, зробивши почин для подальших видань [18, с. 17], розробив українські відповідники до німецьких технічних термінів («Додатки до руської термінології» 1900 р.).

На початку XX ст. основну увагу науковці концентрували на збиранні термінів з усних і літературних джерел, подальшому створенні на цьому ґрунті національної термінології: дослідженню хімічної термінології присвятив свої праці І. Горбачевський («Уваги о термінології хемічної» 1905 р.) [5], чи не вперше в українському мовознавстві порушив питання впорядкування медичної термінології Я. Гординський («Кілька слів про термінологію» 1913 р.), розробленням української географічної термінології, відштовхуючись від теорії Девіса, займався С. Рудницький («Начерк географічної термінології» 1908 р., «Причинки до географічної термінології» 1913 р.) [19], теоретичне обґрунтування входження міжнародної хімічної термінології в українську мову розглядав Р. Цегельський («Про українську хемічну термінологію» 1928 р.) [25], спробу системного упорядкування хімічної термінології здійснив А. Семенов («До питання про українську хемічну термінологію» 1930 р.) [20]. Зауважимо, що перші вітчизняні термінознавчі праці були написані не лише лінгвістами, але й професійними інженерами, що наклало особливий відбиток на розвиток вітчизняного термінознавства.

Яскравою віхою у розвитку українського термінознавства стала діяльність Наукового товариства

імені Т. Шевченка (далі – НТШ). Концептуальні за-сади термінотворення і терміновживання, закладені у працях учених НТШ (В. Левицького, І. Горбачевсько-го, І. Верхратського, С. Рудницького, І. Пулюя та ін.), заслуговують на те, щоб їх переглянути з позицій сучасної термінологічної науки і використати у практиці розбудови терміносистем української мови. Підхід до творення термінів був у діячів НТШ різний: принцип відбору народних слів, творення нових, запозичення готових дериватів із різних мов, поєднання різних, нерідко крайніх, засад. Йшлося і про прозорість внутрішньої форми та словотвірні можливості терміна.

Проблема співвідношення національного й інтернаціонального в мові, зокрема в її лексичній системі, хвилювала багатьох українських мовознавців першої половини ХХ ст. Сміливо вводили новотвори та запозичення В. Дубровський («Українсько-російський словник» 1909 р.), І. Нечуй-Левицький («Світгляд українського народу. Ескіз української міфології» 1876 р.). Активно поповнювали українську наукову лексику новотворами на народній основі К. Левицький, І. Новицький, К. Горбачевський, який зауважував, що «створення і виключне вживання лише оригінальної, народної термінології було б не зовсім доцільне» [6, с. 7].

Вміло втілювала принцип органічного поєднання народних та інтернаціональних елементів О. Курило, хоча в історію українського мовознавства увійшла як прихильниця пуризму та етнографізму [8]. Прихильно висловлювався щодо творення нових термінів і В. Сімович, наголошуючи, що рішуча настанова проти них може нашкодити розвитку мови [23]. О. Синявський відзначав природність і закономірність творення та позичання нового, але в межах літературної норми [22, с. 151–152]. Позитивним фактором розвитку мови вважав новотвори І. Огієнко, який закликав до певного такту й глибокого мовного чуття під час творення нових слів, застерігаючи щодо зловживання варваризмами й неологізмами [13, с. 221].

Питання термінології неодноразово порушувалися й на сторінках журналу «Рідна мова» та стали основою діяльності Інституту української наукової мови (ІУНМ). Основні засади термінотворення були орієнтовані на національний характер терміносистем.

У 20–30-х рр. ХХ ст. виділялися дві школи: харківська (помірковані пуристи, так званий синтетичний напрям) та київська (крайні пуристи, так званий етнографічний напрям).

Із 30-х рр. ХХ ст. у світі існує два великих термінологічних центри, які ведуть серйозну роботу з упорядкування наявних і створення нових термінів: в Австрії (цей європейський центр спочатку знаходився у довоєнній Німеччині) і в СРСР. На чолі Австрійського центру довгий час стояли О. Вюстер і Х. Фельбер.

У 30–40-ві рр. ХХ ст. формування напрямів досліджень у термінології пов'язане з іменами Д. Лотте й Е. Дрезена. Так, у 1931 р. побачила світ стаття Д. Лотте «Очередные задачи научно-технической терминологии», де зазначалося, що стан технічної термінології є серйозною перепорою на шляху технічного прогресу, оскільки рівень розвитку конкретних термінологій не відповідає бурхливому росту науки й техніки. У 1936 р. побачила світ монографія Е. Дрезена «Научно-технические термины и обозначения и их стандартизация», у якій наголошено, що призначення терміна – відтворювати у свідомості людини якнайповніше уявлення про об'єкт науки або техніки з усіма його властивостями та

якостями. Значну роль у розвитку радянського термінознавства відіграла праця Г. Винокура 1939 р. «О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии». Саме він поставив питання про лінгвістичну сутність терміна, природу й організацію терміносистем, співвідношення між номенклатурою і термінологією – питання, які й на сьогодні перебувають у фокусі мовознавчого аналізу.

У 50–60-ті рр. ХХ ст. термінологічні проблеми порушували у працях В. Виноградов, О. Реформатський, Р. Піотровський та ін. лінгвісти. Зауважимо, що особливістю термінознавства як науки було те, що його становлення припало на період формування й упорядкування галузевих терміносистем, у зв'язку із чим лексикографія перетворилася на один із провідних напрямів термінознавства, що стрімко розвивається й сьогодні. Традиційне термінознавство, концентруючи зусилля на опрацюванні фіксованих даних, залишалося в межах методики статичного аспекту дослідження мовних одиниць.

Перехід від структурної парадигми до структурно-функційної, що відбувся у термінознавстві у 70-х рр. ХХ ст., зробив його відкритим для багатьох принципів нових ідей щодо своїх основних понять і категорій: у межах функційного напрямку термін розглядають не лише як один із лінгвістичних об'єктів, але і як засіб, за допомогою якого можна вивчати функційну природу самої мови, уявлення про яку пов'язане з вивченням вторинних, похідних понять, зокрема з формуванням і розвитком категорії терміна. Становлення функційного напрямку в термінознавстві не лише довело беззаперечні переваги перед класифікаційно-структурною парадигмою, але й зумовило закономірний перехід до антропоцентричного вектора, що включає в себе багато концепцій суті мовної творчості дослідників.

Таким чином, об'єктом комплексного наукового дослідження терміни як явище об'єктивної дійсності і специфічний лексичний шар мови стають із середини ХХ ст. Остаточне становлення теоретичного термінознавства як сформованої наукової дисципліни зі своїм предметом і методологією припадає, на думку вчених, лише на кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.; надзвичайно розгорнулася й активувалася термінознавча робота в Україні за останнє десятиліття ХХ ст. Сучасні дослідження в галузі термінознавства спрямовані відразу в кількох напрямках: переосмислення історії формування та розвитку окремих галузевих, фахових, наукових термінологій, випрацювання наукових засад термінотворення, особливо нагально постали питання відповідності термінів системі української мови, унормування й кодифікації вітчизняної термінології.

Уже в період становлення термінологічної науки сформувалися два практично взаємопротилежні погляди на термін: 1) думка Д. Лотте та його послідовників полягала в тому, що терміни – це особливі слова у структурі будь-якої розвиненої мови, які потребують упорядкування й цілеспрямованого впливу; 2) погляди Г. Винокура, який розглядав терміни не як особливі слова, а як слова в особливій функції, та вважав, що терміном може бути будь-яке слово, яким би тривіальним воно не видавалось. Перша концепція (умовно назвемо її інженерною) впливає з потреб конкретної предметної галузі. На Заході її активно розвивав О. Вюстер, у Радянському Союзі – вчений і суспільний діяч, засновник вітчизняної стандартизації Е. Дрезен. Іншу ж концепцію (як власне лінгвістичну) розвивали

видатні мовознавці того часу. Фундаментальний внесок у теорію термінознавства своїми працями зробив О. Реформатський [15; 16; 17].

Ураховуючи матеріальну основу термінології, якою переважно є лінгвістичні одиниці (слова та словосполучення природних мов), а також те, що абсолютна більшість спеціалістів, які вивчають сферу спеціальної комунікації, це – термінологи-лінгвісти, не важко зрозуміти, що сьогодні переважає лінгвістична концепція.

На початок ХХІ ст. в українському термінознавстві виокремлюють два основних вектори наукових пошуків: *теоретичне термінознавство*, що досліджує закономірності розвитку і вживання спеціальної лексики (Т. Панько, А. Крижанівська, Т. Кияк, В. Іващенко, Н. Нікуліна, Л. Малевич), та *прикладне термінознавство*, яке випрацьовує практичні принципи і рекомендації з усунення недоліків термінів і терміносистем, їх опису, оцінки, редагування, упорядкування, створення, перекладу і використання (Л. Симоненко, В. Дубічинський, І. Казимирова, Р. Іваницький, Л. Туровська, Н. Яценко).

Окрім того, кожен із напрямів має свою розгалужену систему подальших пошуків. Так, теоретичне термінознавство поділяють на *загальне* – вивчає найзагальніші властивості, проблеми і процеси, притаманні спеціальній лексиці (Е. Скороходько, А. Д'яков, І. Кочан, Т. Михайлова); *часткове*, або *галузеве*, орієнтоване на спеціальну лексику й поняття окремих галузей знання конкретних мов (О. Колган, С. Любарський, З. Куделько). *Типологічне* термінознавство займається порівняльним дослідженням особливостей окремих терміносистем для встановлення загальних властивостей термінологій та особливостей окремих терміносистем, зумовлених характером відбитих ними галузей знання (Т. Лепеха, Л. Ніколаєва, Р. Стецюк, Т. Михайленко), а *порівняльне* – порівняльним вивченням загальних властивостей і особливостей спеціальної лексики різних мов, наприклад, української та англійської (Л. Рогач, Л. Вергун), української та німецької (О. Шаблій) тощо.

Традиційні напрями наукових пошуків представлені: а) *семасіологічним*, що досліджує проблеми, пов'язані зі значенням (семантикою) спеціальних лексем, зміною значень і різноманітними семантичними явищами – полісемією, омонімією, синонімією, антонімією, гіпонімією тощо (Д. Шапран, Т. Соколовська, А. Ніколаєва, І. Волкова); б) *ономасіологічним* термінознавством – вивчає структурні форми термінів, процеси найменування спеціальних понять і вибір оптимальних форм назв (М. Дмитрук, Н. Цимбал, Н. Цісар, Т. Дячук), проте найчастіше в дисертаційних дослідженнях простежується поєднання цих напрямів (див. праці Л. Туровської, Н. Яценко, М. Годованої, М. Процик, С. Овсейчик, М. Шашко та ін.); в) *історичним*, що вивчає історію термінологій для виявлення тенденцій їх утворення і розвитку (Я. Рибалка, Г. Дидик-Меуш, Д. Якимович-Чапран, Н. Пуряєва). На сьогодні на основі результатів цього напрямку досліджень виникла самостійна лінгвістична дисципліна – антрополінгвістика.

В українському мовознавстві впродовж останніх десятиліть об'єктом аналізу стала значна кількість терміносистем найрізноманітніших науково-технічних галузей. У цих дослідженнях знаходять вирішення теоретичні та практичні проблеми формування й розбудови галузевих термінологій, формулюються теоретичні засади термінотворення, розробляються принципи створення національних термінологічних стандартів, вирішуються питання термінологічної лексикографії

тощо. Не залишилися поза увагою дослідників і новітні напрями досліджень. *Функційне* термінознавство пов'язане з вивченням сучасних функцій терміна в різних текстах і ситуаціях професійного спілкування і підготовки спеціалістів, а також особливостей використання термінів у мовленні і комп'ютерних системах (Н. Непийвода, І. Щур, Г. Ходоренко, В. Сліпецька). На часі формування нових парадигм пошуку, серед яких варто виділити *когнітивне*, або *гносеологічне*, термінознавство, що досліджує роль термінів у науковому пізнанні і мисленні (В. Іващенко, Н. Ляшук, І. Казимирова, О. Коляденко).

Початок ХХІ ст. в українському мовознавстві ознаменувався зростанням інтересу до загальних проблем термінознавства. Зокрема, в окремих розвідках порушено питання щодо розмежування термінів, номенів та професіоналізмів. Т. Михайлова у праці «Номені у науково-технічній сфері» (2007 р.) зауважує, що найменування конкретних предметів у науково-технічній сфері людської діяльності є номенклатурними знаками, серед яких виділено два типи: власне номені й термінологічно-номенклатурні словосполучення. Терміни і власне номені мають багато спільних ознак: системність, наявність семантичних відношень, можливість бути вмотивованими й фіксуватися у словниках. Термінологічно-номенклатурні сполуки легко відмежовуються від термінів, оскільки здебільшого мають буквено- чи словесно-цифрову структуру, позбавлені здатності фіксувати нові значення, рідко бувають умовитованими [10, с. 85].

Теорія норми в сучасному термінознавстві стала об'єктом дослідження Л. Боярової, яка зазначає, що «динаміка мовної норми в термінології зумовлена саморозвитком мови та зовнішніми чинниками різного характеру, що впливають на неї і формують своєрідний контекст її еволюції. Норма обмежує варіативність системи, але водночас варіативність термінів є формою розвитку термінологічної норми» [1, с. 46].

Розглядаючи проблеми унормування наукової термінології, Л. Симоненко виділяє кілька етапів процесу унормування: систематизація, уніфікація, кодифікація терміносистем. Дослідниця зауважує, що «виходячи з логічних вимог до нормативної термінології, за кожним словом, визначенням поняття має стояти логічна ознака. Кожен унормований термін повинен мати поняттєве значення. Невід'ємною частиною нормативної термінології має бути однозначність» [21, с. 25]. До проблеми лінгвістичного унормування звертався й Т. Кияк у праці «Проблема лінгвістичного упорядкування термінології», у якій зазначає, що термінологія, хоч і є частиною словникового складу мови, все-таки має істотні відмінності від загальнонавчованої лексики: «Термінологія демонструє свої особливості як у плані різних термінологій (чи то на рівні різних мов, чи на рівні різних термінологічних сфер), так і в аспекті розрізнення термінології як теоретичної науки і технічної термінології» [7, с. 15].

Отже, короткий огляд історії зародження, формування та становлення національної термінології дає підстави стверджувати, що українська термінологія є відкритою системою, яка постійно еволюціонує й розширює свій функційний статус, її розвиток детермінований запитами національного життя та станом європейської наукової думки, з якою країна завжди була пов'язана. Українське мовознавство початку ХХІ ст. потребує ґрунтовних досліджень із проблем сучасного і теоретичного, і практичного термінознавства.

Література

1. Боярова Л. Динамічна теорія норми в сучасній термінології / Л. Боярова // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць. – Вип. VII. – К. : КНЕУ, 2007. – С. 43–47.
2. Верхратський І. Матеріали до словаря зоологічного / І. Верхратський. – Л., 1863. – 23 с.
3. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и термінології природописної, народної / І. Верхратський. – Вип. 1. – Л., 1864. – 18 с.
4. Верхратський І. Початки до уложення номенклатури и термінології природописної, народної. Передмова. – Вип. 5. – Л., 1872. – 40 с.
5. Горбачевський І. Уваги о термінології хемічній / І. Горбачевський // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1905. – Т. 10. – 7 с.
6. Горбачевський І. Уваги до хемічної термінології / І. Горбачевський // Український медичний вісник. – 1923. – Ч. 1. – С. 5–14.
7. Кияк Т. Проблема лінгвістичного упорядкування термінології / Т. Кияк // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць. – Вип. VI. – К. : КНЕУ, 2005. – С. 13–17.
8. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К. : Книгоспілка, 1923. – 199 с.
9. Лоте Д.С. Очередные задачи технической терминологии / Д.С. Лоте // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – М., 1931. – С. 883–891.
10. Михайлова Т. Номени у науково-технічній сфері / Т. Михайлова // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць. – Вип. VII. – К. : КНЕУ, 2007. – С. 82–86.
11. Мрозек Г.Д. «Опыт русско-украинского словаря» Михайла Левченка в колекції Музею книги і друкарства України / Г.Д. Мрозек // Матер. наук. конф. «Українська писемність та мова у манускриптах і друкарстві». – 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vuam.org.ua>.
12. Наукове товариство ім. Т. Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ntsh.org/node/18>.
13. Огієнко І. Історія української мови / І. Огієнко. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
14. Пиотровский Р.Г. К вопросу об изучении термина / Р.Г. Пиотровский // Ученые записки ЛГУ. – 1952. – № 161. – Вып. 18. – С. 21–36.
15. Реформатский А.А. Мысли о терминологии / А.А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М., 1986. – С. 163–198.
16. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка / А.А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1968. – С. 52–68.
17. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 47–51.
18. Рокіцький О.М. Іван Пулюй у світовій науці і культурі : автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.М. Рокіцький. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2002. – 20 с.
19. Рудницький С. Причинки до географічної термінології. Вступ / С. Рудницький // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1913. – Т. 15. – Вип. 2. – С. 1–16.
20. Семенов А. До питання про українську хемічну термінологію / А. Семенов // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1930. – Т. 29. – 6 с.
21. Симоненко Л. Лінгвістичні проблеми унормування наукової термінології / Л. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : збірник наукових праць. – Вип. VII – К. : КНЕУ, 2007. – С. 21–25.
22. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Л., 1941. – 240 с.
23. Сімович В. На теми мови / В. Сімович. – Прага ; Берлін, 1924. – 45 с.
24. Хобзей П.К. Основоположник математичної культури нашого народу / П.К. Хоюзей // Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці. – Л., 1991. – С. 102–118 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lp.edu.ua/Institute/IFN/himath/history>.
25. Цегельський Р. Про українську хемічну термінологію / Р. Цегельський // Зб. матем.-природописно-лікарської секції НТШ. – 1928. – Т. 27. – 262–267 с.
26. Wiister E. Die allgemeine Terminologielehre ein Grenzgebiet zwischen Sprachwissenschaft, Logik, Ontologie, Informatik und Sachwissenschaften / E. Wiister // «Linguistics» (Mouton). – 1974. – № 119. – P. 61–106.